

**ALISHER NAVOIY NASRIY ASARLARIDA ARABIY ONOMASTIK
BIRLIKLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK TADQIQI
("MUNSHAOT" VA "TARIXI ANBIYO VA HUKAMO" ASARLARI MISOLIDA)**

Muzaffarxonov Abdullohxon Avazxon o'g'li

Yangi asr universiteti

"Mumtoz sharq filologiyasi" kafedrası

Lingvistika (sharq tillari bo'yicha) magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19224031>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning nasriy merosi, xususan, "Munshaot" va "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlari asosida arabcha atoqli otlar, kunya va laqablarning lisoniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Maqolada ismlarning etimologik ildizlari, ularning badiiy matn tarkibidagi onomastik qoliplari va xalqaro transkripsiya masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Navoiy, onomastika, kunya, laqab, onomastik qolip, transkripsiya, "Munshaot", "Tarixi anbiyo va hukamo".

KIRISH

Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida nafaqat she'riy, balki nasriy asarlari bilan ham tilimiz taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan buyuk mutafakkirdir. Uning "Munshaot" hamda "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlari nafaqat mazmuni, balki til boyligi va uslubiy xususiyatlari bilan ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu asarlarda uchraydigan arabiy onomastik birliklar — ismlar, kunya va laqablar oddiy nomlash vositasi bo'lib qolmay, balki chuqur semantik va badiiy ma'no yuklaydi.

Navoiyning nasriy matnlarida onomastik birliklar orqali shaxslarning ijtimoiy mavqei, diniy qarashlari va ma'naviy qiyofasi ifodalanadi. Ayniqsa, kunya va laqablarning qo'llanishi orqali muallif shaxsga nisbatan hurmat, ulug'lash yoki muayyan sifatni alohida ta'kidlash imkoniga ega bo'ladi. Bu esa onomastik birliklarning matndagi funksional ahamiyatini yanada oshiradi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqotda Alisher Navoiy nasriy asarlarida arabiy onomastik birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini o'rganishda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi.

Avvalo, tadqiqotda matnni tahlil qilishning an'anaviy va zamonaviy yondashuvlari uyg'unlashtirildi. Asosiy e'tibor "Munshaot" hamda "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlarida uchraydigan ismlar, kunya va laqablarning matn tarkibidagi o'rni va vazifasini aniqlashga qaratildi.

Tadqiqot jarayonida deskriptiv metod orqali onomastik birliklar aniqlanib, ularning shakliy va ma'naviy xususiyatlari tavsiflandi. Har bir ism yoki laqab alohida o'rganilib, uning kelib chiqishi, qo'llanish sababi va matndagi funksiyasi izohlandi. Bu usul orqali Navoiy asarlarida qo'llanilgan onomastik birliklarning tizimli xarakterga ega ekanligi ko'rsatildi.

Shuningdek, semantik tahlil metodi yordamida onomastik birliklarning ma'no qatlamlari ochib berildi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ko'plab ismlar va laqablar faqat nominativ ma'noda emas, balki qo'shimcha — ramziy va baholovchi ma'nolarni ham ifodalaydi. Masalan, ayrim laqablar shaxsning ma'naviy sifatini yoki tarixiy ahamiyatini aks ettiradi.

Lingvopoetik tahlil esa onomastik birliklarning badiiy matndagi o'rni aniqlashda muhim rol o'ynadi.

Bu yondashuv orqali Navoiy tomonidan qoʻllanilgan ismlar va laqablarning estetik yuklamasi, ularning obraz yaratishdagi ahamiyati tahlil qilindi. Ayniqsa, atoqli otlarning metaforik va ramziy funksiyada qoʻllanishi alohida eʼtiborga olindi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida esa arabiy shakllar, ularning Navoiy matnidagi yozilishi hamda xalqaro transkripsiyasi oʻzaro solishtirildi. Bu orqali ismlarning fonetik oʻzgarishlari va ularning turli madaniy muhitlarda qanday shaklga ega boʻlishi aniqlashtirildi.

Adabiyotlar sharhiga kelsak, mazkur mavzuni yoritishda, avvalo, Alisher Navoiyning oʻz asarlari asosiy manba sifatida xizmat qildi. Xususan, "Munshaot" va "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlari onomastik birliklarning boy manbasi hisoblanadi. Ushbu asarlar orqali Navoiy tilida arabiy onomastik birliklarning qanday qoʻllanilgani bevosita kuzatildi.

Mahalliy olimlardan E. Begmatovning "Oʻzbek ismlari maʼnosi" asari onomastik birliklarning semantik xususiyatlarini tushunishda muhim manba boʻldi. Unda ismlarning kelib chiqishi, maʼnosi va qoʻllanishi haqida batafsil maʼlumot berilgan. Bu esa tadqiqot davomida ayrim nomlarning maʼnosini aniqlashda yordam berdi.

M. Hakimovning Navoiy qoʻlyozmalariga oid tadqiqotlari ham muhim ahamiyatga ega.

U Navoiy asarlarining matnshunoslik jihatlarini oʻrganib, undagi til xususiyatlarini ochib beradi. Bu esa onomastik birliklarning asl shaklini aniqlashda muhim manba vazifasini oʻtadi.

Shuningdek, Yo. Isʼhoqovning "Alisher Navoiyning nasriy mahorati" asarida muallifning nasriy uslubi va til boyligi tahlil qilingan. Ushbu ish Navoiy tilidagi onomastik birliklarning badiiy vazifasini tushunishda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Navoiyning "Munshaot" asarida murojaat shakllari maʼlum bir qatʼiy onomastik qoliplar asosida shakllangan. Arab onomastikasida kunya shaxsning ota-onasi yoki farzandiga nisbatan qoʻllansa, Navoiyda bu birliklar hurmat darajasini belgilovchi vositaga aylangan.

Navoiy Sulton Husayn Boyqaroga yozgan maktublarida sultonning xususiy ismini aytishdan qochib, uni ulugʻlovchi kunya va laqablardan foydalanadi. Masalan, Abul-Gʻoziy (ابو الغازی) kunyasi. Bu yerda "Gʻoziy" – gʻolib, din yoʻlida kurashuvchi maʼnosini bersa, "Abu" (sohib) soʻzi sultonning shon-sharaf egasi ekanini koʻrsatadi.

Maktublardagi murojaat qolipi odatda quyidagicha tuziladi: "Xudovando, Sharoful milla vaddin (Din va millatning sharafi), Nizomul haq va-d-davla (Davlat va haqiqat nizomi), Abul-Gʻoziy Sulton Husayn Bahodirxon..."

Ushbu qolipdagi har bir komponent (laqab + kunya + unvon + ism) XV asr insho sanʼatining qatʼiy talabi boʻlib, lisoniy jihatdan maktubning rasmiy-tantanavor uslubini taʼminlagan. Ushbu asarda Navoiy paygʻambarlar tarixini bayon qilar ekan, ularning ism va laqablariga tekstologik tushuntirishlar beradi. Bu jarayonda onomastik birlikning semantik transformatsiyasi yaqqol koʻzga tashlanadi.

Hizqil a.s.ga nisbatan qoʻllangan Abulaʼjuz (ابو العجوز) laqabi Navoiy tomonidan chuqur tahlil qilingan. Matnda keltirilishicha: "Hizqil binni Buzi (حزقيل بن بوزی) paygʻambardur. Laqabi Abulaʼjuz (ابو العجوز). Sharhi bukim, atosining iki xotuni bor erdi... anosigʻa farzand boʻlmas erdi... bir kecha tong otquncha munojot qilib, Tengri taolodin bu baloning ilojin tiladi. Tengri taolo aning duosin mustajob qilibdurkim, ul oʻn iki yoshlig yigit boʻldi va Hizqil a.s. vujudqa keldi. Bu jihatdin ani Abulaʼjuz debdurklar". Ushbu parcha tahlili shuni koʻrsatadiki, "Abulaʼjuz" laqabi "keksa ona oʻgʻli" maʼnosini anglatib, moʻjizaviy tugʻilish hodisasini nomda muhrlamoqda. Bu onomastikada pretседent nomlar (voqea asosida qoʻyilgan nomlar) turkumiga kiradi.

Navoiy asarining "Hukamo" (Hakimlar) qismida antik davr olimlarining ismlari alohida silsila asosida berdik. Ushbu ismlarni xalqaro transkripsiyada va Navoiy imlosida tizimlashtirishga harakat qildik.

№	Qo'lyozmadagi asliyat	Ilmiy transkripsiyasi (Lotin shakli)	Xalqaro ilmiy nomi
1.	فيثاغورس	Fisog'urus	Pythagoras
2.	جاماسب	Jomosb	Jamasp
3.	بقراط	Buqrot	Hippocrates
4.	بقراطيس	Buqrotis	Hippocrates (Junior)
5.	سقراط	Suqrot	Socrates
6.	افلاطون	Aflotun	Plato
7.	ارسطوطاليس	Arastutolis	Aristotle
8.	باليوس	Balinos	Apollonius
9.	جالينوس	Jolinus	Galen
10.	بطليموس	Batlimus	Ptolemy

Navoiy bu ismlarni keltirganda ularning arabcha fonetik transformatsiyasini saqlab qolgan. Masalan, Arastutolis shakli Navoiy matnida o'ziga xos talaffuzga ega bo'lib, u yunoncha Aristoteles nomining Sharqona ko'rinishidir.

Maqolamizda ko'tarilgan yana bir dolzarb masala — Navoiy asarlaridagi ismlarni lotin yozuviga to'g'ri tabdil qilish muammosidir. Navoiy qo'lyozmalarida ushbu ismlar ustiga qo'yilgan harakatlar (zabar, zer, pish) ularning o'sha davrdagi jonli talaffuzini aks ettiradi.

Masalan, Barsisoy Obid (برصيصای عابد) ismidagi "Obid" laqabi dastlab turdosh ot bo'lsa-da, Navoiy matnida u shaxsning ajralmas qismiga — alamga aylangan. Bu onomastikada manqul ismlar (boshqa turkumdan ismga ko'chgan nomlar) hodisasini isbotlaydi.

Alisher Navoiy nasriy asarlarida, xususan, "Munshaot" va "Tarixi anbiyo va hukamo"da onomastik birliklar (ismlar va laqablar) shunchaki atov funksiyasini bajarmay, balki kuchli metaforik va qiyosiy yuklama bilan keladi. Muallif tarixiy shaxslarning ismlarini ma'lum bir ijobiy yoki salbiy xislatning timsoli (simvoli) darajasiga ko'taradi. Onomastik epitetlar (Sifatlashlar). Maktublarda va tarixiy bayonlarda Navoiy biror shaxsning aqliy salohiyatini yoki tibbiy mahoratini ta'riflamochi bo'lsa, antik davr hakimlarining ismlaridan sifatlovchi sifatida foydalanadi. Masalan: "Arastutolis-fitrat" (Arastutolis kabi o'tkir zehnl);

"Masih-anfos" (Iso a.s. kabi dami bilan shifo beruvchi);

"Aflotun-zamon" (O'z davrining Aflotuni).

Ushbu birikmalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Arastutolis yoki Aflotun kabi atoqli otlar Navoiy lisonida turdosh otga (sifatga) yaqinlashadi. Bu jarayon onomastikada "appellativizatsiya" (atoqli otning turdosh otga ko'chishi) hodisasining bir ko'rinishidir.

Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida har bir ism ortida turgan ma'naviy yukni ochib beradi. Masalan, Xalilulloh (Ibrohim a.s.) laqabi Navoiy talqinida sadoqat va tavakkul ramzi bo'lsa, Zabihulloh (Ismoil a.s.) itoatkorlik timsoli sifatida gavdalanadi. Bundan tashqari, Abula'juz (Hizqil a.s.) laqabi orqali "umidsizlikda kelgan umid" ramziy ma'nosi ifodalangan.

Navoiy ushbu ismni keltirar ekan, o'quvchida faqat tarixiy ma'lumot emas, balki "keksa otaga berilgan ilohiy mukofot" haqidagi estetik his-tuyg'uni ham uyg'otadi.

Navoiy maktublarida bir shaxsga nisbatan bir necha laqabning qatorasiga qo‘llanilishi (masalan, Mavlono, Maxdumo, Muxlis) tilning onomastik sinonimiyaga boyligini ko‘rsatadi. Bu sinonimlar shunchaki takror emas, balki murojaat qilinayotgan shaxsga nisbatan hurmatning turli qirralarini (ilmiy darajasi, insoniy yaqinligi, ijtimoiy mavqei) qamrab oladi.

XULOSA

Alisher Navoiy nasridagi arabiy onomastik birliklar tahlili shuni ko‘rsatadiki, muallif arab tili leksikasidan badiiy va ilmiy maqsadlarda mahorat bilan foydalangan. Kunya va laqablarning qo‘llanilish qoliplari XV asr o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini hamda Navoiyning onomastika sohasidagi chuqur bilimini namoyon etadi. Ism va laqablar asar personajlarining ijtimoiy va ma‘naviy portretini ochishda asosiy yukni o‘z zimmasiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. J. 15 ("Munshaot"). – Toshkent: Fan, 2000.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. J. 16 ("Tarixi anbiyo va hukamo"). – Toshkent: Fan, 2000.
3. Ibn Manzur. Lisan al-Arab. – Qohira, 2003.
4. M.Hakimov. Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining tavsifi. -Toshkent: Fan, 1983.
5. Nosiriddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. – Toshkent: Yozuvchi, 1991.
6. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma‘nosi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – 604 b.
7. Hakimov M. Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining tavsifi. – Toshkent: Fan, 1983. – 216 b.
8. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyy (yoki javonmardlik tariqati). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1994. – 112 b.
9. Is‘hoqov Yo. Alisher Navoiyning nasriy mahorati. – Toshkent: Fan, 1983. – 160 b.
10. Kilichev E. Badiiy tasvir vositalari. – Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti, 2005. – 128 b.
11. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1979. – 176 b.